

„NEM CHIMAERA-E NÉP-EPOST GONDOLNI?“

(Arany János műfajelméleti dilemmája)

A hazai kritikában már Arany költői fellépése előtt szenvedélyes viták dúltak arról, hogyan lehetne feloldani az ellentétet az archaikusnak, sőt anakronisztikusnak számító műfaj, illetve a hiányzó magyar nemzeti eposz utólagos megteremtésének vágya között. A széles látókörű magyar kritikusok az 1820-as évektől fogva tisztában voltak azzal, hogy a kérdést nem csupán a korabeli eposzkísérletek vetették föl, hanem a századforduló európai irodalomelmélete hagyományozta rájuk, kötelességet ébresztvén az újkori eposszal szemben. Ériük be egyetlen, de jellemző példával: August Wilhelm Schlegel már 1798-as előadásában hanyatlásnak ítélte a modern epopeiát, melynek (ugyancsak kétes értékű) ismertető jegyeiként többek közt felsorolta a lényeginek vélt és megőrzött heroikus–csodálatos elemet, a zárt szerkezetet, az eszményített, hidegen allegorikus jellemű alakokat, akiknek a cselekmény során feltétlenül szerencsétlenül kell járniuk, az egykori nyugodt elbeszélőmodor helyébe lépő retorikus előadásmódot, mely igyekszik tárgyát felnagyítani, megpróbálja a múltat jelenné tenni, s hagyja magát heves részvétől elragadtatni.¹ A német irodalmi gondolkodásban tájékozott Toldy Ferenc, jóllehet már az 1820-as években magasztaló hangon szólt Vörösmarty eposzairól,² később (1851) pedig Aranytól „egy magyar Odüsszeát” kér,³ maga is kezdetről tusakodott föl-föltörő kétségeivel, s a műfajok rangsoráról szóló korabeli polémiák állandó szereplőjeként újra meg újra átgondolta idevágó nézeteit.

Fiktív levélsorozatként írott ifjúkori értekezése, az *Aesthetikai levelek Vörösmarty epicus munkáiról* (1826–1827) arról tanúskodik, hogy a pályakezdő kritikus alaposan eltöprengett a *Zalán futása* sajtóosan kései irodalomtörténeti pillanatán, de itt legfőképpen a műfajválasztás ékesszóló igazolásából gyaníthatjuk, s abból is csak a későbbi viták ismeretében, hogy a korszerűtlenség legalábbis mint *lehetséges* vád benne talán már ekkor felrémlett. Addig nem is kezd a mű elemzésébe, amíg néhány levelet nem szentel a kérdés tisztázásának. A hősök és hőstettek kora még sohasem lehetett az eposzé, fejtegeti, ugyanis az előbbi törvényszerűen a nemzetek szertelen ifjúságára esik, az utóbbi a rákövetkező „komolyabb férfilét” sajátja; a hőskorral egyidejű epikusok, legyenek azok a Homérosz előtti idők görög dalnokai vagy a magyar Tinódi, sőt akár Zrínyi, az eseményekkel még túl szoros kapcsolatban álltak, semhogy megszabadulhattak volna a külső szükségletek kielégítésének parancsától vagy a fantáziát megkötő valóságtól, azaz epikájuk (nem egyformán, de valamennyire) ne sínylette volna meg az élet közvetlen közelségét. S bár az igazi „génusz áttöri kívül lelt korlátait”, sőt „nem a nyelv teremti a művet, hanem a művész teremt magának nyelvet”, azért Toldy szerint a testőrírók franciás ízlésű évtizedei mégsem kínálhattak megfelelő szellemi éghajlatot a magyar eposz felvirágzásához. Az idők teljessége idáig váratott magára, ám „nemzetünknek most virít eposzi lelkesedésű kora”, s immár megszülethet a műfaj ékessége, „a poézisnak culminációja”, a haza múltját, jelenét

¹ SCHLEGEL, A. W., 1798. 125.² TOLDY Ferenc, *Aesthetikai levelek Vörösmarty epicus munkáiról*. TOLDY, 1874. 1–146.³ Toldy Ferenc levele Arany Jánoshoz, 1851. április 16-án. ARANY, 1975. 354–355.

és jövődjét „tündértükörben” felmutató nemzeti eposz, melynek költője úgy képviseli egész közösségét, ahogy ama régi próféták tették.⁴ Talán feltételezhetjük, hogy mindez azért Toldy számára sem volt eleve magától értetődő következtetés, hanem máris egy előzetes kritikusi probléma nehezen kiküzdött megoldását olvassuk, azaz a hallgatólagos belső párbeszéd végül szóhoz juttatott egyik felét, mely a Vörösmarty műve kedvéért elnyomott kételyek helyén tör föl, az ímént esetleg még önmaga meggyőzéséhez használt érvelés lendületével. Másként a gondolati páfördulásokra alkáltilag szinte képtelen kritikus miért bizonygatná a következő évtized hasonló tárgyú vitájában, hogy az eposz kora már régen leáldozott, s legföljebb magányos zsenik művelhetik sikerrel?

A vitát 1839-ben egy recenzió váltotta ki, melyet Szontagh Gusztáv írt *Blair Hugo retorikai és esztétikai leckéinek* Kis János fordításában megjelent kiadásáról. A *Figyelmező* lapjain közzé tett kritikában Szontagh egyetértőleg említi, hogy Blair a hősköltéményt tartja „a költészet legfelségesebb nemének”, de nehezményezve fűzi hozzá, hogy a hazai szerzők újabban elhanyagolják e műfajt, mindenáron drámát akarnak írni, mert a közhiedelem szerint immár az a korszerű. Csakhogy ez szerinte csupán a műveltség és irodalom tetőpontjára hágott nemzeteknél, a közösség érett férfikorában lehet igaz, idehaza azonban, az irodalom fejlődésének szinte kezdetén, éppen fordítva: „nálunk a dráma némileg még idő előtti s egyedül a líra és eposz igazán korszerű, a regény az kezd lenni, s a dráma ideje még következni fog”, s éppen ezért itt „helytelenség azoktól, kik arra hivatnak, líránkat s gyönyörű hangzású hexameterünket elhanyagolni, s műveletlenül hagyni egy vidéket, mely a mag teljes kivirágztatására már elkészült, s annak helyébe olyanon fáradozni, hol törekvéseink hasonló előmenetellel nem sikerülhetnek”.⁵ Ha stílusa nem árulná el, Toldy válaszcikkéből (*Eposzi és drámai kor. Drámai literatúránk jelen állapotjáról Szontagh Gusztáv ellen*) aligha sejtethetnénk, hogy ugyanaz írta, aki egy évtizeddel korábban a *Zalán futása* szálaláscsinálójaként még a magyar irodalom eposzi korának beköszöntét ünnepelte. Im-már költő és közösség megváltozott viszonyából vezeti le, hogy az eposz kora régen és végérvényesen elmúlt. „Mióta az ész kifejlett mindenhatósága lefűtta a képzélet szárnyairól a tündérvirágport; mióta a tömegek egyedeikké oszlottak fel, s a házak pitvaraiból a belső termekbe vonult az élet, úgyhogy most minden egyed elkülön-zött kis egészet képez a nagy társaságban; mióta nagy népeletet ezer egyes házi élet halmozata váltta fel; mióta a költő csak egy helyt van élő, közvetlen közlekedésben hallgatóival: a színházban tudniillik, azóta az eposz korát, hol *tömegek* a szerepvivők, a dráma kora követé, melyben az *egyedek* tesznek és határoznak.” Ebből persze nem következik, teszi hozzá rögtön, hogy egy-egy epikus tehetség ne művelhetné még mindig sikerrel az életből az irodalomba visszahúzódott eposzt, s egyedekre hatván ne tudna hatni, lassan és közvetve, a tömegekre is; Toldy a drámaírókat akarja óvni Szontagh gondolatmenetének rájuk nézve csüggesztő üzenetétől, hiszen immár állandó magyar színház is várja születendő műveiket.⁶ Viszontválaszában Szontagh eltérő fogalomhasználata vezeti vissza nézetkülönbségüket: Toldy szerint akkor vi-rul egy műfaj, ha az irodalom belterjes körein túl mélyen és közvetlenül hatni tud az egész közösség életére, szerinte viszont tisztán irodalmi alapon is beszélhetünk egy műfaj virágkoráról, amennyiben annak megteremtődtek feltételei és remekmű-vek által „tökélyére” emelkedik. Feltételeken Szontagh nem intézményeket, még ke-

⁴TOLDY, 1874. 11–16.

⁵SZONTAGH Gusztáv, *Blair Hugo retorikai és esztétikai leckéi*. Figyelmező, 1839. 19. sz. 305–310. Kötetben: SZALAJ, 1981. 319–323. Vö. FENYŐ, 1990. 326–330.

⁶TOLDY Ferenc, *Eposzi és drámai kor. Drámai literatúránk jelen állapotjáról. Szontagh Gusztáv ellen*. Figyelmező, 1839. 21. sz. 345–348. Kötetben: SZALAJ, 1981. 328–331.

vésbé színházépületet ért, hanem elégséges művelődéstörténeti szintet: mivel a líra és az eposz az „érzemény” és a „képzelődés” műnemei, azaz „szellemünk alsóbb tehetségeinek szüleményei”, ezért már a népek (tudomány előtti) ifjúkorában kifejlődhetnek, ellenben a sokoldalú világismeretet feltételező drámának meg kell várnia a nemzetek érett férfikorát, amikor költészet és tudomány egyesülnek — ettől azonban a fiatal magyar irodalom még messze van.⁷ Vitázórájában Toldy az eddigieknél tüzetesebben kifejti, hogy az eposz, mely „a gyermekkorát élő nemzet története és valláskönyve” szokott lenni, miért nem lehet immár korszerű: elmúlt a fizikai erő és harci bátorság hőskora, eljött a békés szellemi erőlkifejtése; ami valaha a piacon szájról szájra terjedt, azt a megváltozott társadalmi életben immár nyomtatott betű viszi olvasó szobák magányába, s az új kor embere, aki vallási eszméit sem epopeiából, hanem a Bibliából meríti, elvesztette az eposz iránti élénk fogékonyságot, ami egykor a műfajt éllette. Az eposz korszerűségének tagadása azonban nem jelenti azt, teszi hozzá Toldy, hogy ne fájlalná ő is Czuczor vagy Vörösmarty eposzirói elhallgatását. „Mert kiben bizonyos formához előkelő képesség vagyon, fejtsse ki azt maximumáig, melyet elérhet: mert a valóban jeles, jeles minden időben.” S mivel az eposz, ha lassabban is, mélyen és tartósan „nemesítő” hatást fejthet ki, Toldy leszögezi, hogy nem tartja „soha időn kívülinek egy nemzeti hősköltemény írását”.⁸

Az utóbbi megszorítás számunkra különösen fontos: Toldy ekkori álláspontja tehát nem áll ellentmondásban azzal, hogy éppen ő fogja Aranyt nemzeti eposz írására ösztönözni. Amikor itt a műfaj korszerűtlenségéről, külső és belső „szükség”-ének megszűntéről értekezik, akkor az irodalomtörténeti meghatározottságot nem veszi annyira perdöntőnek, mint vitapartnere. A későbbi irodalomtörténész ekkor is, később is a romantikus zsenifelfogás szellemében tartja fenn annak lehetőségét, hogy remekművek szülessenek mintegy koruktól függetlenül, mondhatni körülményeik ellenére, s így a feladatválasztáshoz (legalábbis kivételes formátumú alkotó esetében) végső soron fontosabbnak ítéli az egyéni hajlamot és képességet, mint az általános fejlődés vélhető irányát és a gondosan számon tartott kultúrtörténeti feltételek egész rendszerét. Hagyomány és egyéni tehetség szerepének ilyesféle együttes elismerésére, módosult hangsúlyokkal és továbbfejlesztett érveléssel, Arany kritikai gondolatvilágában találunk majd példát.

Aranyhoz azonban többféle közvetítéssel is elérhetett az eposz korszerűsítésének örökölt problémája. Szontagh és Toldy vitájának utóhullámai mind táguló körökben gyűrűztek tovább az 1840-es, 1850-es, sőt a magyar kritikában oly termékeny korai 1860-as évek során; szöveggyűjteményei, majd irodalomtörténeti szintézisei jóvoltából főként Toldyt tekintették a kérdés letéteményesének, s aki csak az eposzról gondolkodott, az kimondva vagy kimondatlanul az ő nézeteivel szembesítette a magáét. Amikor Bajza és Toldy (még Schedel néven) kiadták Vörösmarty *Minden munkáit* (1845), Erdélyi János többrészes kritikai tanulmányt írt róla, melyben az 1839-es „nagy irodalmi vita” földözése után kifejtette, hogy igaza ugyan egyik félnek sem volt, hiszen a korszerűség kedvéért Szontagh a drámától, Toldy az eposztól rettentette volna el az írókat, kettőjük közül mégis az utóbbi nézetét igyekezett részletesen cáfolni, mert az szerinte olyan (német eredetű) világirodalmi teóriát alkalmazott a magyar irodalmi életre, amelynek az eleve nem tudhatott megfelelni. Az emberiség gyermekora valóban elmúlt, s a régi görög világnézet csakugyan érvényét veszítette, ismeri el Erdélyi, ez azonban nem jelentheti azt, hogy a később cseperedő nemzetek,

⁷SZONTAGH Gusztáv, *Eposzi és drámai kor. Drámai irodalmi életünk jelen állapotjáról*, D. Schedel Ferencnek igazolásul. Figyelmező, 1839. 23. sz. 379–383. Kötetben: SZALAI, 1981. 332–339.

⁸TOLDY Ferenc, *Végszó az eposzi s drámai korról és drámai irodalmi életünkről*. Figyelmező, 1839. 24. sz. 394–399. Kötetben: SZALAI, 1981. 340–345.

köztük a szerves kultúrafejlődést mindig nélkülözött magyarság ne pótolhatja utólag olyasmít, ami szerencsésebb népeknél már korábban megteremtődött. Az epikus tehetséggel megáldott költőknek arra kell szerinte gondolniuk, hogy a költészet öntudatlan természetességű és naiv frissességű első hajnala után s immár a tudomány napja végén, eljőhet egy második, tudatos és mesterséges, de nem kevésbé enyhületet hozó „*esthajnal*”, mely még meghozhatja, ami az elsőből kimaradt. Mivel pedig a magyar eposz még nem érte el a telítettségét, s „a nemzeti eposz a magyar irodalomban mindeddig nincs megírva”, Erdélyi vágyakozva sóhajt fel: „Vajha Vörösmarty, vagy más, ki erőt érez lelkében, fölfogná még egyszer az eposzi tollat, és szabad és korlátlan lélekkel benézne még az ősi időbe.”⁹

Erdélyi, aki 1853 végén majd éppen Toldynak vallja meg, titoktartását kérve, hogy újabb dolgozataival Hegel *térítőjévé* szegődött, mégpedig a felszínesnek megismert Szontagh-gal szemben,¹⁰ ebben a kritikájában még láthatólag kevésbé hegelianus Toldynál; legalábbis abból a szempontból, hogy kettőjük közül itt Toldy történelem-szemléletére jellemző az egyetlen és mindent átfogó fejlődésfolyamat feltételezése, amelynek meghatározó uralma alól legföljebb az öntörvényű géniuszot tekinti mentesnek, míg Erdélyi szerint az általános fejlődési sorrend alól egész nemzeti kultúrák lehetnek kivételek, követvén a maguk sajátos útját. Érdekes azonban, hogy gondolatmenete végén a Toldyval vitatkozó kritikus ugyanoda érkezik, ahová néhány év múlva Toldy is fog: nemzeti eposz megírására buzdít. Amikor azután Erdélyi az 1830 és 1855 közti korszak termését szemlézi *Egy századnegyede a magyar szépirodalomból* című cikksorozatában, akkor immár a hegeli dialektika szellemében érzi igazolva egykori nézetét mind a hajdan meg nem született népi eposz művi pótolhatóságáról, mind általában a naiv költészet tudatos megújíthatóságáról. Erdélyi itt kifejti, hogy szakítani kell az egyenesvonalú fejlődésértelmezéssel, helyette a spirális emelkedés gondolatát ajánlja, sőt érezhetően a hegeli tézis—antitézis—szintézis fokozatait keresi. A tanulmány mindvégig jól kivehetően arra az előfeltevésre épít, miszerint az irodalom egy viszonylag kezdetleges önazonossággal kezdődik, majd az önmagától való elidegenedésen át halad saját mivoltának magasabb szintű visszavételéig, mely bizonyos (ha kimondatlanul is: hegeli) értelemben mindig klasszicizmus, s egyúttal a további emelkedés újabb (hasonló) lépcsősorának alapja. *Zách Klára és Toldi szerzője az ő szemében éppen a megjövendölt „öntudatos népiesség” mestere, ugyanis „öbenne tér vissza költészetünk az első kezdethez, az eredeti népköltészethez; de ezen népköltészet nem oly közvetlen, absztrakt, öntudatlan munkásság többé, hogy belé kell gondolni a poézist, hanem tartalom és forma át vannak egymás által szellemítve”. S az így magára talált magyar költészet láttán, s megbizonyosodván az „ösztön és tudalom” egyesüléséből létrejött „megújhódás” korábban soha el nem ért szintjéről, Erdélyi nagyon is hegelies dialektikával bírálja Toldyt, amiért az a magyar költészet történetét írva „1830 körül köti meg a csombókot”, azaz megjelöl egy felülmúlhatatlan tetőpontot, melyen túl csak hanyatlást és epigonokat tud látni. A hegelies fejlődésértelmezés megmenti Erdélyit attól is, hogy az azóta létrejött fázist láttassa a fejlődés végpontjának; vitába száll Gyulai szintén „egyoldalú” eljárásával, mely szerinte olyanformán avatta abszolút mércévé Aranyt és Petőfit, ahogy Toldy tette Vörösmartyval és Czuczorral, vagy előtte Batsányi Gyöngyösivel és Kisfaludy Sándorral.¹¹ Jól kivehető, hogy a nemzeti eposz kései megírásának lehetőségét*

⁹ ERDÉLYI János, *Vörösmarty Mihály Minden munkái*. Irodalmi Ór, 1845. Kötetben: ERDÉLYI, 1886. 146–294., szempontunkból főleg 201–247.

¹⁰ ERDÉLYI János levelei Toldy Ferenchez, 1853. december 8-án, illetve 1853. december 20-án. ERDÉLYI, 1960–1962. II. 101–102.

¹¹ ERDÉLYI János, *Egy századnegyede a magyar szépirodalomból*. Pesti Napló, 1855. szeptember 13 — november 24. Kötetben: ERDÉLYI, 1961. 255–258., 262., 339.

Erdélyi immár a magyar irodalom századközépi fejlődésének olyan értelmezésével támasztja alá, mely hegelines előképe lehet, sőt mutatis mutandis alighanem egyik mintája volt a *nemzeti klasszicizmus* majdani fogalmának. (Bár ennek kezdeményezője, Horváth János, mellőzni fogja Erdélyi intelmeit, azaz nem tartózkodik a végső normává avatás történetietlen műveletétől, s azért pillant fel megkülönböztetett tisztelettel Arany és Gyulai alakjára, mert azok „a fejlődés tetején” állnak.¹²)

Mindebből talán már levonhatjuk, hogy mire az eposz korszerűsíthetősége mint nemzedékről nemzedékre szálló kérdés Aranyhoz érkezett, a mérvadó irodalmi közvélemény jobbra már megválaszolta, mégpedig túlnyomórészt igennel, s e bizakodást hamarosan bizonyossággá erősítette Arany eposzainak sikere, melyet Gyulai a régi probléma végérvényes megoldásaként ünnepelt. „Kritikusaink ezelőtt tiztizenkét évvel nem egyszer vitatkoztak arról: vajon van-e korunknak fogékonysága az eposzra, vajon nem tékozolja-e erejét a költő, ki eposzba fog?” Az előtörténetet *Szépirodalmi szemle* című kritikaszorozatában (1855) Gyulai azért eleveníti föl, hogy az előző évben megjelent *Toldi estje* jelentőségét méltóképpen kiemelhesse. A „valódi” eposz kora csakugyan lejárt, kezdi válaszáat az egykori kérdésre, „a naiv mondák aranyfürtös emlékein” révedő műfaj létfeltételeit megvonta a hagyományok és világnézetek relativizálódása, s helyét a regény foglalta el, melynek tárgyai és már „nem tisztán költői” formája jobban megfelelnek „e gondolkodásában vizsgáló és kételkedő, érzéseiben blaszírozott kornak”. Az újabb eposzfajták iránt azonban még maradt fogékonyság, teszi hozzá rögtön, különösen Magyarországon, ahol bizonyos helyi sajátosságok, így az ősi dicsőség iránti vonzódás és az archaikus vidéki életforma továbbélése kedveznek e műfajváltozatoknak. Mint minden olyan nemzetnél, amelynek a régiségből nem maradt fenn néphagyományban gyökerező „valódi” eposza, a költőkre itt vagy a mondai hagyományt nem igénylő műeposz megírásának könnyebb, de kétes értékű útja vár, mely még egy Zrínyit vagy egy Vörösmartyt sem vezethetett odáig, hogy művét a nép befogadja, vagy a mondai törmelékekből megteremtendő, népies formavilágú „naiv műeposz” nehéz, de érdemes feladata — amely Aranyban találta meg mesterét. „Ez a mi *Toldi*-t és *Toldi estjé*-t oly nagy irodalomtörténeti fontosságra emeli, azért megbocsátható, ha a kritikus hosszasabban foglalkozik velők, mint száz más művel, mert oly költővel van dolga, kit nem annyira bírálnia kell, mint tanulmányoznia.”¹³ Mint az utóbbi szavakból kihallható, az új mű és Arany klasszikussá nővé tekintélye szinte vitathatatlanul eldöntötte a régi kérdést. (E tekintélyt korántsem csupán a hű Gyulai érezte szinte kritikán felülinek: a következő évben, Arany *Kisebb költeményeinek* megjelenésekor Salamon Ferenc a *Budapesti Hírlap*ban egyenesen úgy vélekedett, hogy ilyen művekről „csak egy *Göthe*” írhatna méltóképpen, s az „ítész nevetségessé válik, ha *Aranyt* akarja tanítani, neki *Aranytól* tanulnia kell”¹⁴; a tisztelet roppant nagyságára jellemző, hogy Greguss Ágost a „bálványozás” veszélyére figyelmeztetett.¹⁵) Nyilván főként Arany példája indítja Gyulait arra, hogy amikor a következő évtized elején néhány polémikus megjegyzést fűz Szász Károly eposzfelfogásához, alaptételével habozás nélkül egyetértsen: „Tökéletesen igaz, hogy az eposz mindjárt korszerűvé válik, mihelyt egy nagy tehetség áll elő, ki azt korszerűvé képes tenni.”¹⁶ Eposzelméleti kérdésekben az ő műveit mindinkább szemléltető

¹² HORVÁTH J., 1976. 45., 341–346.; HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret. A rendszerezés alapelvei*. HORVÁTH J., 1956. 26.

¹³ GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle*. Budapesti Hírlap, 1855. Kötetben: GYULAI, 1908. 88–115.

¹⁴ SALAMON Ferenc, *Arany János és a „népiesség”*. SALAMON, 1889. I. 34.

¹⁵ GREGUSS Ágost, *Eszmeccsere a „népiesség” ügyében*. Pesti Napló, 1856. július 22. Vö. SOMOGYI, 1977. 455–456.

¹⁶ GYULAI Pál, *Budapesti Szemle* LIII-ik füzet. Koszorú, 1863. I. félv. 14. sz. 330–332. Kötetben: GYULAI, 1927. 171.

ábrává, sőt bizonyítékká avatták, melyre utalván bízvást ki lehetett mondani: quod erat demonstrandum.

Mindezek ellenére maga Arany mindvégig sokféle kétséggel viaskodott az eposz megújíthatóságát illetően. Levelezésében nyomon követhető, hogy a költői feladat kezdettől izgatta, de aggodalmakkal is töltötte el, amelyeket a kérdés elméleti tisztázásával szeretett volna eloszlatni. „Mi volna az ha az ember *népies hős költeményt* írna?”- veti fel Szilágyi Istvánnak 1847. január 9-én, s megkéri, gondolkozzék a dologon. „Szokatlan ugy e? de azért talán menne? ki nevetnék vele az embert? [...] mi lenne belőle ha valaki, ki a *nép nyelvén költeni ért*, megkísértené? Annyi való, hogy, ha sikerülne, abból *népszerű* eposz válnék.”¹⁷ Válaszában Szilágyi azt tudakolja, mi lenne a „népeposz” tárgya¹⁸, mire április 2-án Arany megvallja, hogy nincs még terve hozzá, de választhatna tárgyat Árpád korából, csak az a kérdés, „nem chimaera-e *nép-epost* gondolni?”¹⁹ Chimaera, azaz a görög mitológia kecsketestű és kígyófarkú tűzokádó szörnye: a metafora sejteti, hogy Arany attól tartott, a műköltő által írandó népeposz eleve képtelen, természetellenes, már lényegében önellentmondásos volna. Aggodalma annak ellenére győőrtte, hogy ekkorra már nagyobb tekintély is igyekezett eloszlatni. Petőfihez írott legelső levelében, 1847. február 11-én, ugyanez rémlett fel („Mit szólna ön hozzá, ha valaki tisztán népi szellemben és nyelven irt (komoly) epósra vetné fejét? Chimaera lenne ez...?”²⁰), mire barátja nemcsak lelkesen helyeselte a népies eposz gondolatát, hanem mielőbbi megvalósítását szorgalmazta és lehetséges hőseiről töprengett.²¹ De hiába: Arany kételye makacsul vissza-visszatért, s nem hagyta nyugodni.

Sokatmondó ellentét, hogy ő, aki a költőt legalább annyira poiétésznek tekintette, mint vátesznek, s mindig nagyon fontosnak ítélte a mesterségtudást, amellyel egy-egy szerző létrehozta művét, itt éppen a tudatos *csinálás* kényszerétől idegenkedett. Még olyan gondolatmenetében is, amely (1853-ban) Pákh Alberttel vitázva a kései népies műköltészet létjogosultsága mellett érvelt, megpendítette a kérdést, hogy „lehet-e azt úgy, mondvá csinálni, mint a czifraszűrt”.²² Bármennyire igyekezett meggyőzni vagy meggyőzetni magát, nyomasztotta a balsejtelem, hogy szerves előzményeket nem lehet utólag kiagyalni, s mondvacsínált, azaz mesterkélte és erőltetett művekkel hiába próbálják betölteni a múltbeli hiányt. 1854 januárjában Gyulaiak kesereg, amiért „nálunk, circiter az Árpád királyok, vagy Lajos — Mátyás alatt még csak olyan epikus sem cseperedett, mint Firdusi”; be kellett látnia, panaszozza, hogy „korunkban, még nálunk is, az eposz nagyon mondvá csinált virág: a költőnek magát is, publicumát is vagy hat századdal hátra kéne vinnie”, ráadásul szükség volna olyan kellékekre, amelyeket utólag már bajos mesterségesen pótolni. „Hol az anyag? A gazdag mondakör? a mythologia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik.”²³ Az epikus néphagyomány hiányát egyre inkább fájlalja. Amikor az 1817-ben felfedezett, s először 1829-ben kiadott ún. királyudvari kézirat, európai diadalútja után, 1856-ban magyarul is megjelent, s a Riedl Szende fordításában olvasható középkori cseh énekgyűjteményt (Csengery jóvoltából) Arany kézbe vehette, 1857 tavaszán megindultan számol be Tompának a szívszorító élményről. S óvárogva, a költő irigységével mustrálja egy hajdan nagyerejű „népőésis” másoknál még föllelhető maradványait, nem sejtve, hogy hami-

¹⁷ Arany János levele Szilágyi Istvánnak, 1847. január 9-én. ARANY, 1975. 42.

¹⁸ Szilágyi István levele Arany Jánoshoz, 1847. március 12-én. ARANY, 1975. 68.

¹⁹ Arany János levele Szilágyi Istvánhoz, 1847. április 2-án. ARANY, 1975. 77.

²⁰ Arany János levele Petőfi Sándorhoz, 1847. február 11-én. ARANY, 1975. 53.

²¹ Petőfi Sándor levele Arany Jánoshoz, 1847. február 23-án. ARANY, 1975. 56.

²² Arany János levele Pákh Alberthez, 1853. február 6-án. ARANY, 1982. 169.

²³ Arany János levele Gyulai Pálhoz, 1854. január 21-én. ARANY, 1982. 382.

sítványok. „Csak nekünk nincs semmink!! Mythológiát csinálni kell, régies eposzt csinálni kell — különben úr és pusztaság.”²⁴

Az eposzi örökségre áhítózó epikus költő ilyen frusztrációjából támadnak a műfaj korszerűsíthetőségére vonatkozó további kétségei. Idevágó gondolatai látszólag megszakadó foszlányokban, voltaképpen folyamatos belső párbeszédként húzódnak végig tanulmányain és kritikáin. Mint Gyulainak 1857 telén beszámol róla, elkezdett írni valamit a királyudvari kéziratról, de bevezetője, „a magyar naiv eposzról”, aránytalanul túlnőtt a tervezett ismertetés keretein, ezért abbahagyta a cikket, mielőtt alkalmi tárgyhöz elérhetett volna.²⁵ Ebből a féltetett szövegből kerekítette ki 1860-ban, már a *Szépirodalmi Figyelő* szerkesztőjeként, *Naiv eposzunk* című tanulmányát, mely az év novemberében, a folyóirat első három számában jelent meg. Nyitókérdése ott folytatja, ahol a Tompának küldött panasz abbahagyta. „Valahányszor idegen népköltészet egy-egy régi maradványa kerül kezembe, mindig elborultán kérdelem magamtól: volt-e nekünk valaha ős eredeti eposzunk?” Azon töpreng, hogy a magyarság verses epikai hagyományán miért nem látszik meg olyasféle kompozíciós érzék, mint prózában fennmaradt népmeséin. Hibáztatja Anonymus, Kézai, s a nyomukba lépő többi krónikás túlzott forráskritikai szigorát, mert a szájhagyomány regeszzerű elemeinek kiostálásával jóformán teljesen eltüntették az egykor létezett naiv eposz maradványait, túl korai józanságukkal elhervasztották a korabeli költészet bimbózó virágait, halálra ítélték az eposzköltés egész mesterségét, s a képzeletnek hadat üzenő értelem neofita tudálékosságával előidézték egy gőgös írott és egy lenézett népies költészet kettéhasadását, holott az előbbi csak az utóbbi biztos alapjára építhetné föl csarnokát. „Fogunk-e mi utódok, ez alap hiányában, az elbeszélő költészet terén valami jóra valót hozni létre, nem tudom; részemről e hiányt fájdalommal érzem” — sóhajt fel a tanulmány végén ismét a személyében érintett költő, figyelmeztetvén még arra, hogy sem idegen epikai minta követése, sem az ókor klasszikusainak utánzása nem segíthet.²⁶

Az epikus népköltészeti alap hiányát vagy szegényességét azonban Arany csak egynek tartotta az eposz korszerűsítésének leküzdésre váró akadályai közül. Ahogy a *Naiv eposzunk* közlése véget ért, a *Szépirodalmi Figyelő* következő (negyedik és ötödik) számaiban ugyanezt a problémát fejtegeti tovább Friedrich Hebbel *Mutter und Kind* című eposzának bírálatában. Szembeszáll az akkoriban sokat hangoztatott tétel-lel, miszerint „az eposz többé nem lehetséges”, és bár elismeri, hogy az átmeneti kor nyugtalansága legfőképpen a lírának kedvez, irodalomtörténeti példákkal: Ariosto és Milton műveivel cáfolja, hogy a társadalmi viszonyok gyökeres változásai közepette ne lehetne nagy eposzt írni. Arra sem lehet immár hivatkozni, teszi hozzá, hogy az eszmétörténeti vajúdás még nem szülte meg az új irányeszmét, melynek híján az alkotó sötétben tapogatózik és tehetetlenségre van kárhóztatva. „Korunk vezéreszméje, a nemzetiség, már előttünk lobog; s hogy ez nem volna termékenyítő, s nem inkább az eposzra, mint akármely költemény-nemre, alig hihetem.” Csakhogy nem az antikvitástól örökölt epopoeát kell érintetlenül átvenni, idejétmúlt világszemléletével és elavult rekvizitumaival (gépezetek, csodás elemek, görög és római istenek), hanem az új időnek megfelelő új formáit kialakítani. Hebbelnek ugyan nem sikerült ez Arany szerint, mert a műfaj benső alkatától eleve idegen irányba törekedett (az eposzt filiszteri prózaiságba süllyesztette és társadalomjavító irányzatosság szolgálá-

²⁴ Arany János levele Tompa Mihályhoz, 1857. április 19. ARANY, 1888–1889. I. 416. A királyudvari kézirat történetéről l. KERESZTURY Mária jegyzetét, ARANY, 1962. 608–609.

²⁵ Arany János levele Gyulai Pálhoz, 1857. december 1-jén. ARANY, 1888–1889. II. 48.

²⁶ ARANY János, *Naiv eposzunk*. ARANY, 1962. 264–274.

tára akarta fogni), de azért másnak még sikerülhet. „Teremtsetek jó eposzt, — s az eposz korszerű!”²⁷

Az utóbbi bizakodó felkiáltás tehát *mutatis mutandis* értendő: Arany kritikái és tanulmányai vissza-visszatérnek annak problémájához, hogy mit mivel kellene kicserélni az eposz korszerűsítése érdekében. Ugyanakkor tudja, hogy van ezek közt olyasmi, aminek a megváltoztatása nem áll módjában. Tisztában van azzal, hogy nemcsak a poétikai eszközök helyes megválasztásán múlik az eposz továbbélése, hiszen már szerző és közönség viszonya sem olyan, mint a műfaj hőskorában volt. Ahogy korábban Toldy Ferenc tette, ő is számol az epikus szövegek megváltozott irodalomszociológiai hátterével. Az epikai költészetnek, mint egy népmesegyűjtéményről szóló bírálataiban írja, nem kedvezett a betűírás elterjedése, a szerzemény nyomdai rögzítése és megsokszorozása, ugyanis tönkretette elbeszélő és hallgatóság egykori szolidaritását, s alkotó együttműködésüket újfajta szereposztással váltotta fel, melyben csak az író aktív, az olvasó passzivitásra van ítélve, vagyis az eposz immár nem lehet az egész nemzeté. Miközben a prózai népmese hagyományozódásában megmaradt a közösségi továbbmunkálás gyakorlata, epikus költőnek lenni nehezebb, mint valaha. „Míg hajdan az énekmondó körülbelül olyan viszonyban állt hallgatóival, mint eposzának hőse a vezérlete alá gyűlt nemzettel, mert valamint emez a közakarát, úgy ő a közös érzület kifejezője vala: most az eposzíró saját egyéni erejére van hagyva, de azon nehéz követeléssel, hogy a közös érzületet fejezze ki, jóllehet megfosztva minden támogatástól, melyet a hajdan énekeke talált hallgatóiban.”²⁸ Egy vázlatban maradt tanulmányában arra a kérdésre, mit bír el még a népiesség, azt válaszolja, hogy „epopoeiát ma már nem; mert a nép igen távol esik a hős kortól”; archaizálni lehetne ugyan, teszi hozzá, „de érdemes-e?”²⁹ Ez az tehát, amin nem lehet változtatni; a költő (nyilván) vegye számba megmaradt lehetőségeit, majd tanulmánnyal és beleéléssel segítsen magán, ahogy tud.

Változtatni lehet és kell azonban a műfaj öröklött hitvilágán, emberfelfogásán és költői eszközein. Bármennyire szorgalmazza Arany a klasszikus auktorok tanulmányozását, siet hozzátenni, hogy nem kívánja a tíz-húsz énekre rúgó nagyeposz római mintájának vakbuzgó utánzását, a múzsákhoz kiáltó szerző kimódolt pátoszú lelkesedését, sem „a hitrege sallangjait, az ódon versformákat, semmit a mi korunk szellemével össze nem fér”.³⁰ A csodás elemek túlnyomó része elavult ugyan, de megőrzendő „az emberek sorsát intező fennsőbb hatalom akarátjának látható kifejezése”, az isteni világrand szemlélhetővé tétele, hiszen különben nem tudnánk, hogy minek betöltésére hivatott az eposzi (vagy mi ellen lázad a tragikai) hős. „Az új eposz feladata volna eme gondviselészerű világfolyást, a már stereotíppá vált isten-megjelenések s egyéb mosolyra indító csodák helyett, a mai kor s keresztyénség szellemének megfelelőbb módon is fel tudni tüntetni, épen úgy, mint a modern tragédia mellőzi és pótolni tudja a régiek *fátumát* és *deus ex machinait*.”³¹ Az antik istenségektől a modern eposznak meg kell válnia, mert „minden csodásnak, mit eposzíró fölvesz, saját népe vallási vagy babonás hitében kell gyökerezni, másként visszás, gyakran nevetéses”. Arany szerint Tasso helyesen tette, hogy eposzát a keresztyény Isten és pokol ellentétére építette, de ezek viszályai nála túlságosan a klasszikus eposzok (egymással egyenlő) istenségeinek perpatvaraira emlékeztetnek, holott a keresztyénség tanításai szellemében a kísértő ördög csak kudarcra ítéltlen űzhetné, ideig-óráig, Isten ál-

²⁷ ARANY János *Anyja és gyermeke*. ARANY, 1968. 31–39.

²⁸ ARANY János, *Eredeti népmesék*. ARANY, 1968. 326.

²⁹ ARANY János, *Népiességünk a költészetben*. ARANY, 1968. 382.

³⁰ ARANY János, *P. Virigilius Maro Aeneise*. ARANY, 1968. 479.

³¹ ARANY János, (*Bírálat a Nádasdy-jutalomra küldött három pályamunkáról*). ARANY, 1964. 14.

tal engedélyezett játékát. Az is helytelen szerinte, ami nem egyedül Tassónál fordul elő, hogy művében „az alvilág démonai közt a pogány hitrege alakjai is szerepelnek”. Végül baj, hogy Tasso „bővebben is bánik a csodással, mint a valószínűség, melyet eposzban sem szabad nagyon elveszteni szem elől, megengedné”; a csodás, mint a fontoság minden más eszköze, az ünnepélyesség *ritka* perceihez illik, s túl gyakran alkalmazva veszít hatásából. E szűkebben poétikai megfontolások szorosan összefüggnek a világnézetiekkel: a pogány mitológiával dolgozó antik eposz még megengedhette a csodás elemek gyakori előfordulását, a keresztény hitvilágú modern változat már csak módjával élhet vele. „Ama szerént az ember, minden léptén, pártfogó vagy ellenséges démonokra bukkan; ez egy jóságos főhatalom folyvást örökös gondjával nyugtat meg; mire elég ottan-ottan rámutatni.”³² Mindez Aranynál mindig költői, irodalomtörténeti és kritikai állásfoglalás egyszerre; de bármennyire letisztult és határozott, amit ilyenkor állít, a mélyén ott motoszkál a kétely, elúzhetetlenül. Hitt az eposz korszerűsítésében, de mintha újra meg újra meg kellett volna küzdenie meggyőződéséért.

Am ha így volt, akkor annál izgatóbb a kérdés: mi vonzotta annyira az eposzhoz? Bár az idevágó szakirodalom találgatásai főként arra szorítkoznak, hogy a *költő* miért művelte előszeretettel e műfajt, az eddigi válaszkísérletek szinte mindegyikében van némi igazság tágabb problémánk szempontjából is, s legföljebb annak végső magyarázatoként bizonyulnak elégtelennek. Legtöbb hívet az a vélemény számlál, miszerint Arany a nemzeti eposz megteremtését közösségétől kapott megbízatásnak érezte, olyan mandátumnak, mely kötelez, s nem akart, nem tudott vagy nem mert más feladatot választani, mint amit elvártak tőle. A kívülről kapott efféle ösztönzésnek szóbeli, sőt hallgatólagos formái is lehettek, de számos nyomát megtaláljuk levelezésében. A noszogatások egyikét-másikat ismeri és idézgeti a szakirodalom, de csak teljes sorozatuk adhat fogalmat arról, milyen egybehangzó és erőteljes írói közvélemény támogatta Aranyt az epikus feladat vállalásában, s a bátortás milyen hamar változott figyelmeztetéssé, mely immár egy adósság törlesztését kérte számon. Petőfi már 1847. február 23-án sürgette („kérded leveledben, hogy nem lenne-e chi-maera a népi szellemben és nyelven írt komoly eposz? meghiszem, hogy nem; és nagyon jól teszed, ha minél előbb bele kapsz”³³), majd 1848. április 18-án fesztelen hangvételi, de félreérthetetlenül komoly figyelmeztetésként apellált barátja kötelesegerzetére. „Legelőször is kapj bele ismét Toldiba; ha már a fejét és a lábát megcsináltad, kötelességed a derekát is megcsinálni, különben vétkezél isten és ember ellen. Annak meg kell lennie, ha háromszor halsz is bele.”³⁴ Ettől kezdve Arany gyakran hallhatott ilyesmit; mint majd a *Toldi Szerelme* előszavában írja: „Barátim [...] váltig unszoltak”³⁵, Barátai kezdettől érezték, mivel hathatnak rá leginkább: esztétikai érvek közé mindinkább erkölcsieket is vegyítettek, lehetőleg vallási alapon, a legérzékenyebb hurokat pendítve végig, csalhatatlanul, a kapott talentumokkal szembeni felelősségtől a nemzetnek kijáró áldozat vállalásáig. Annál bátrabban teheték ezt, mennél inkább meggyőződtek róla, hogy maga a legilletékesebb hatalmazta fel őket a beleszólásra, s jó ügyet szolgálnak vele: tétova pillanataiban ugyanis a költő nemegyszer fordult barátaihoz, saját kétségeinek eloszlatását remélve, a saját vágyából már kihallható, de mástól is hallani vágyott tanácsért. Előfordult aztán, hogy megszokallta a (nem is mindig) szelíd erőszakot, s az elvárás nyomasztó terhét, sőt egyszer arra gyanakodott, hogy a kívülről rátukmált feladat bosszulja meg magát („Azt

³² ARANY János, *Zrínyi és Tasso*. ARANY, 1962. 436–437.

³³ Petőfi Sándor levele Arany Jánoshoz, 1847. február 23-án. ARANY, 1975. 56.

³⁴ Petőfi Sándor levele Arany Jánoshoz, 1848. április 18-án. ARANY, 1975. 198.

³⁵ ARANY János, *Toldi Szerelme*. ARANY, 1953. 7.

hiszem, hogy e II-dik részt csak rám disputálták, azért nem akarok boldogulni benne³⁶), többnyire azonban egy belső hangot akart felerősíteni kívülről megszólaló rokonhangokkal, s hálás volt a szolgálatért. „A lyra nem hivatásom, ezzel tisztában vagyok, — *egyéb az-e? avval nem.*”³⁷ E kérdést önbizalma egyik apályának mélypontján, 1855 végén teszi fel Tompához írott levelében; az efféle kétely megfogalmazása mindig hallgatólagos felhívás a címzetthez: szeretném, ha megcáfolnád. Ezért is lélegzik fel megkönnyebbülten, amikor a *Déliab* 1853. március 13-ai számában Csengery Antal eposzelméleti cikkére bukkan (*A hőskölteményekről általában*), mely az ő műfajelméleti elképzeléseihez hasonlókat tartalmaz és hazai példaként az ő epikus költői törekvéseit említi. Nem a dicséret esett jól benne, számol be róla Tompának, hanem a visszaigazolásnak örül, „mint az utas jól érzi magát, ha ismeretlen helyen egy úton megindulván, valaki bizonyossá teszi, hogy nem tévedt el.”³⁸ Nem útbajozásra volt szüksége, hanem választott útjának jóváhagyására.

Jellemző módon Arany mindvégig számon tartotta, hogy a trilógia gondolata egy kis közösségben vetődött fel először, amikor a még kéziratban lévő *Toldi esetjét* bemutatta. „E művet Pesten, egy írói bizalmas körben, hol a jeles itész, a veterán Szemere Pál is jelen volt, még 1848-ban, felolvasván, szóba jött, milly célszerű lenne a *hős férfi korából* is dolgozva egy epost, az egészet trilógiává alakítani. Ettől fogva sokat foglalkozom ez eszmével” — tekint vissza erre önéletrajzi levelében.³⁹ Toldy előbb ugyanez év október 1-én szólítja fel, többek nevében („társaim ohajtását nyilvánítom [...]ha még egy Toldit írna Kd [...] a KTesség bizonyosan szívesen fogadná el [...] fordítsa fiatalága s szép talentuma egész erejét nagyobb, vagy egy nagy elbeszélő költemény írására [...] a koszorú el nem marad”⁴⁰), majd 1851. április 16-án („ne írjon Klegye]d *semmit* egyebet, csak elbeszélő költeményeket, s e körben is minél terjedelmesb, bonyolódottabb, s igen igen hosszú lélekzetet kívánó tárgyakat dolgozzon fel. Klegye]dtől én egy magyar Odüsseát ohajtok ma holnap olvasni”), s lelkére köti a *Toldi* trilógiává fejlesztését, sőt odáig merészkedik, hogy a cselekvény alakítására nézve ő, „az elmélet embere” ad tanácsokat a „találmányos” elméjű „mesternek”⁴¹. Tompa is már ekkor lelkesedik a gondolatért, s a trilógiának fő helyet jósol a magyar irodalmi kultúrában. Láthatólag eszébe sem jut, hogy a reprezentatív nemzeti eposz megalkotásához késő lehetne, s mintha Arany leggyötrőbb történeti aggályait igyekeznék eloszlatni azzal, hogy a régi hiány minden további nélkül pótolható: „ha kiviheted”, írja barátjának 1850. november 30-án, „az *első magyar könyv lessz* az első nagyszerű *Epos*, mert Vörösmarty hőskölteményei, kivált Zalán, igen messze állnak attól, hogy egy nemzet mint olyat elfogadhassa s büszkeséggel utalhasson rájuk; *Zrínyi* kétségen kívül jobb Vörösmartynál, de ez is nyelv és költői képességben természetesen hátra van a mai idők szüleményei mellett.”⁴² Hamarosan számonkérőbb hangnemben tér vissza az ügyre. „Hanem az nem jól vagyon hogy *Toldi derekával* még most is csak ugy sehogy se biztatsz”, dorgálja Aranyt (egyébként Petőfi egykori metaforájával) 1853. november 28-án. „Ha már a feje és lába készen van, törkieszkad meg kell lenni a derekának is.”⁴³ Ebben az évben Toldy Ferenc sem állja meg, hogy egészen más tárgyú leveléhez hozzá ne fűzze, milyen „[s]óváran” várja a középső részt. „Ne legyen Klegye]d, édes barátom, mostoha e gyönyörű gyermeke

³⁶ Arany János levele Tompa Mihályhoz, 1853. november 22-én. ARANY, 1982. 339.

³⁷ Arany János levele Tompa Mihályhoz, 1855. december 23-án. ARANY, 1982. 657.

³⁸ Arany János levele Tompa Mihálynak, 1853. július 11-én. ARANY, 1982. 259. Vö. *uo.* 1147–1148.

³⁹ Arany János levele Gyulai Pálhoz, 1855. június 7-én. ARANY, 1966. 116.

⁴⁰ Toldy Ferenc levele Arany Jánoshoz, 1847. október 1-jén. ARANY, 1975. 146.

⁴¹ Toldy Ferenc levele Arany Jánoshoz, 1851. április 16-án. ARANY, 1975. 354–355.

⁴² Tompa Mihály levele Arany Jánoshoz, 1850. november 30-án. ARANY, 1975. 306.

⁴³ Tompa Mihály levele Arany Jánoshoz, 1853. november 28-án. ARANY, 1982. 347.

iránt.⁴⁴ Néhány évvel később (1857. augusztus 12-én) Toldy nemcsak saját szívének nevezi a *Daliás idők* kimentését „a torso-ságból”, hanem a mennél hathatósabb buzdítás érdekében valóságos kis leckét tart a költőnek az alkotás lélektanából. „Kedves barátom, a költészetet is végre mesterséggé kell űzni; az ifjút meglepi a lelkesedés, a férfúnál az akarat idézi elő. *Akarja kegyed s meglesz.*”⁴⁵ Ami egyszerűnek hangzik, csakhogy olykor a költőnek, mint levelezéséből tudjuk, éppen *akarnia* esett nehezére.

Ekkoriban már lépten-nyomon érezhette, hogy szinte az egész irodalmi élet, s főként annak (számára) mérvadó köre, várja és elvárja a trilógia kiteljesítését. Gyulai 1854. október 23-án a *Toldi estje* biztató fogadtatásáról számol be neki („nagy hatást tett [...] Kemény, Csengery, Eötvös el vannak ragadtatva”⁴⁶), s Tompa 1864. március 12-én közkívánságra célozva megint emlékezteti: „Toldi Miklóst se felejtsd el. Ha az első *Toldit* írtad volna csupán: nem lehetne semmi szó; de miután fejét és lábát bírja: derekát is várja az irodalom.”⁴⁷ Hogy mindez milyen erősen visszhangozhatott Arany lelkében, azt egy aligha véletlen szövegegyezésből is megsejthetjük. Az ige, mellyel Toldy 1857-ben a *Daliás idők* befejezésére ösztökéli: „nem csak magának tartozik azzal, hogy e trilógia elkészüljön, hanem édes mindnyájunknak”⁴⁸, bő két évtizeddel később (1879) felbukkan a *Toldi szerelme* utolsó versszakában: „Csak ez egy munkámmal igazán tartoztam”, amikor Arany megkönnyebbülten teszi le a tollat, hiszen hőse egyéb dolgainak megénekelésével már nem érzi „adósnak” magát. Tartozás vagy adósság, bárhogy nevezzük is, e kívülről állandóan táplált érzés segíthetett elnyomni a műfaj korszerűsíthetőségére vonatkozó aggályait, és (belső késztetésekkel egyesülve) beleszóllhatott egyes költői feladatválasztásaiba, sőt talán meghatározhatta egész életműve önértelmezését.

A közösségi megbízatásra válaszoló köteleességérzet nagy súllyal eshetett latba, de valószínűleg csak egy volt a tényezők sorában, legfőljebb első az egyenlők között, melyek Aranyt az eposz művelésére és tanulmányozására készítették; ezért kevesebb az irodalomtörténeti tétje régóta vitatott (és önmagában fontos) erkölcsi megítélésének, mint általában feltételezik. A problémát Móríc Zsigmond vetette fel a *Nyugat* hasábjain (1931), az igazságkereső szenvedély metsző kiméletlenségével, *Arany János írói bátorsága* című esszéjében. Szerinte *Az elveszett alkotmány* mérész társadalomkritikája után Arany, e „szegény, ijedős, gyöngé ember”, máris riadtan visszahúzódtott „a zavartalan, búfeledtető epika” világába, *Toldijában* „a Lajos király bandériumát pingálgatta ragyogóra”, nagy elbeszélő műveiben (és kisebb költeményeiben) az eseményekre „a közérzés által ráparancsolt lelkesedéssel tekint föl”, saját érzéseit, sőt egész életét „elfojtja”, s csupán az *Őszikék* kései pillanatára nyeri vissza bátorságát.⁴⁹ E súlyos vádak alól a folyóirat következő évfolyamában Kosztolányi Dezső elmélyült és ékesszóló tanulmányban mentette föl a költőt (*Író és bátorság. Válasz Móríc Zsigmondnak*), a Móríc sugallta kérdés azonban lappangva tovább foglalkoztatta az elméket. Németh László, több fogékony Arany-esszéje után, 1952-ben védelmébe veszi a nemzeti megbízatást elfogadó költőket: a magyar író eleve „a köteleesség rabja”, Vörösmarty is „mindig azt csinálta, amit a nemzet várt tőle, s szinte melléktermékként jött ki belőle a *Csongor és Tünde* vagy egy-egy olyan vers, mint az *Előszó*”, s bár Aranyban „egy kis emberfélelemmel súlyosbítva” volt meg e „köteleesség tudás” erkölcsi szempontból ez nem kifogásolható. Igaz, előbb „Petőfinek hitte el, mit vái

⁴⁴ Toldy Ferenc levele Arany Jánoshoz, 1853. augusztus 9-én. ARANY, 1982. 281.

⁴⁵ Toldy Ferenc levele Arany Jánoshoz, 1857. augusztus 12-én. ARANY, 1888–1889. II. 62.

⁴⁶ Gyulai Pál levele Arany Jánoshoz, 1854. október 23-án. GYULAI, 1961a. 198.

⁴⁷ Tompa Mihály levele Arany Jánoshoz, 1864. március 12-én. ARANY, 1888–1889. II. 240–241.

⁴⁸ Toldy Ferenc levele Arany Jánoshoz, 1857. augusztus 12-én. ARANY, 1888–1889. II. 62.

⁴⁹ MÓRICZ ZSIGMOND, *Arany János írói bátorsága*. MÓRICZ, 1978. 712–724.

töle a nemzet, a forradalom után Keménynek, Gyulainak; s a nemes ötvény hitelével lett a puszták, majd az elsüllyedt múlt idők harangja”, amiért másféle (esetleg értékeesebb) alkotói lehetőségeit fel kellett áldoznia, ám „hiba volna kárhozatni” emiatt. „Hisz az író nemcsak tehetség, még kevésbé a jövő, a halhatatlanság spekulánsa, hanem erkölcsi lény is, aki a szerényebb, de reális feladatot, melyet közössége ad föl, kötelezőbbnek érezheti, mint szíve hajlamát, amely talán légüres térbe visz.”⁵⁰ Ugyancsak megértéssel, bár a feláldozott alkotói lehetőségek miatt fájdalommal is ír Arany epikusi feladatvállalásáról Németh G. Béla: iskolateremtő hatású esszéjében (1967) Móricz Zsigmonddal vitatkozik, cáfolván, hogy Arany az uralkodó renddel szemben bátoratlan lett volna, de szerinte is hiányzott a költő bátorsága irodalmi „mandátumával” szemben, amelyet a szabadságharc leverése utáni elnyomatásban végképp kötelezőnek érzett. Arany ezért nem mert megelégedni a belső bizonytalanságot feltáró lírával, hanem „kiformálta epikus szerepét, misszióját”, mely történelmi tárgyú eposzsal kívánta feltámasztani és korszerűsíteni az egységes nemzetudatot, akár a jelen megosztással fenyegető társadalmi gondjainak tematikus kizárása árán. „Mit vesztett e gondolat következtében életműve, jelen tárgyú töredékei, kivált *A falu bolondja* mutatja.” Vagy ugyanez még fájdalmasabb végösszegzésként: a nemzeti költő szerepét eltökélten vállaló Arany nemhiába viaskodott kétségekkel: e szerep, „ha gyakran segítette is, tehetségének igen jelentős részét korszerűtlen vállalkozásokba ölette el”.⁵¹ Ezt az álláspontot élezi tovább a Németh G. Béla műhelyéből kikerült többszerzős tanulmánykötetben (1972) Szegedy-Maszák Mihály korai dolgozata: szerinte Arany egész életében túlságosan igyekezett eleget tenni környezete kívánalmainak, s ezzel függ össze, hogy „költészetének alapvető indítéka a nemzeti elvárás”; nem tudni, milyen mértékben, de részben ez vitte rá az epika művelésére, mindenesetre „a mai olvasó azokban a lírai versekben találja meg értékeit, amelyekből a leginkább hiányzik a nemzeti elvárás indítéka”. Mi több, Arany „nem tudott túllátni a nemzeten, s ez részben szemléletének korlátozottságára mutat”, sőt „életművére bizonyos fokú provincializmus jellemző”.⁵² Tekintsünk el az idézett szerzők esztétikai és erkölcsi állásfoglalásainak (mégoly izgalmas) sokféleségétől; szorítokozunk a mindegyiküknél többé-kevésbé ott lappangott alagondolatra: Arany epikus feladatválasztásaiban része volt a közösségtől kapott megbízatás érzetének. Ennyit el is kell fogadnunk, hiszen levelezésében nyomon követhettük a lélektani folyamatot, amely csakugyan erről tanúskodott.

Ami azonban részízagságnak igazolható, teljes magyarázatként nem állná meg a helyét, sőt elfödne a termékeny problémát. Szerencsére a szakirodalom is gyakorlta érzi, őrha sajnos nemigen vizsgálja, hogy többről van szó, azaz számolnunk kell Arany belső igényének közreműködésével. Személyes indítékra vall, hogy egyetemes kortünetekből nem tudnánk levezetni az eposz iránti előszeretetét. Hiába tudjuk, hogy az újarisztotelianus reneszánsz műfajelmélet hagyatékaként kerülhetett az eposz a műfajok hierarchiájának csúcsára, s hogy itthon e klasszicista normával egyesült az európai romantikában mindenütt szorgalmazott „emberiségköltemény” követelménye, mely „Magyarországon természetszerűleg összekapcsolódott a reprezentatív eposz utáni vággyal”⁵³, mindezzel legfőljebb viszonyítási pontokat jelölhetünk ki, melyekhez képest Arany idevágó sajátosságai kirajzolódnak. Nagy általánosságban nyilván ugyancsak igaz, hogy az 1849 utáni Európa pozitivistá értékrendje (a (men-

⁵⁰ NÉMETH László, *Arany János, a fordító*. NÉMETH L., 1969. 579–580.

⁵¹ NÉMETH G. Béla, *Arany János*. (Az esszé először a *Kritika* 1967. 1. számában jelen meg, majd a szerző több kötetében.) NÉMETH G., 1971. 86–88, 95–96.

⁵² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az átlényegített dal*. NÉMETH G., 1972. 302–304.

⁵³ SZÖRÉNYI László, *Epika és líra Arany életművében*. SZÖRÉNYI, 1989. 166.

nél gyakorlatibb) tudományt részesítette előnyben, a szépirodalomban pedig a tárgyias műfajokat, s hogy ez (helyi különbségekkel) a hazai kritikusok vonzódásának irányán is meglátszik⁵⁴; Arany azonban nem úgy érezte, hogy az epikát védelmezve egy általános tendenciához csatlakozik, hanem éppen ellenkezőleg: úgy tudta, hogy elszántan szembeüszik a korviszonyoknak jobban megfelelő líra özönével. Vajon (a közösség szolgálatának igyekezetén kívül) milyen lelki szükségletek vezették az eposzhoz; mi lehetett az, amit éppen az eposztól kaphatott meg?

Szinte mindenre, amit az eposz általános műfaji sajátosságaként tartott számon, egyszermind ő maga is áhítózott, valami mélyen átértzett, egyéni sóvárgással. Vágyott a közvetlen személyességtől eltávolító epikus tárgyiaságra, a zavartalan múltbafeledkezésre, a szemlélődés nyugalmára, vágyott a magáért való létezés gyönyörködtető önfeledtségére, a hely és idő esetlegességeitől megtisztított örök emberi lényegre, melyet általánosabbnak, de egyúttal átfogóbbnak és teljesebbnek, s ezért érvényesebbnek is érzett akár a legkülönösebb színezetű egyedi megvalósulásainál. „Az elbeszélő költészet különbözik a lantostól, mert ez alanyi, amaz tárgyias; a drámatól, mert ez az eseményeket a szülemelés percében s úgy adja elő, mintha előttünk fejlenének ki, — míg az elbeszélő költészet, mint már lett dolgot a multnak alakjában hozza fel őket” — olvashatjuk a *Széptani jegyzetekben*. „Eposzban a költő csak mint nyugalmas elbeszélő van jelen [...] A tanköltészettől azáltal különbözik, hogy itt az események *magukért*, nem pedig a belőlük vonható *tanulságért* beszélgetnek el.” Ugyanitt kifejti, hogy az eposz tárgyának „*nagyszerűnek*”, össznemzeti jelentőségű eseménynek kell lennie, mégpedig a régmúltból, mert „a régiség a személyeket és eseményeket főségesebbekké teszi, azokról minden prózai részleteket letörölvén”.⁵⁵ Tanulmányaiban és kritikáiban az eposz hasonló vonásait emeli ki: a *Zrinyi és Tassóban* azon műfajok közé sorolja, amelyek szerzőiket leginkább a „tiszán emberi alapra” utalják, az „általános emberi” bemutatására, mely „mint lassu folyam, örök egyformasággal lejt alá”⁵⁶; Friedrich Hebbel tanító célzatú *Mutter und Kind*-jét bírálva arra figyelmeztet, hogy „az eposz sokkal inkább költői faj, mintsem hogy akárminő iránynak hordozója lehessen, mely nem a költészeté”.⁵⁷ Mindez lehetne egy műfaj szenvtelen jellemzése, bármiféle személyes érdekltség nélkül; csakhogy Arany életművében számos nyom árulkodik arról, hogy nála nem az, hanem az eposzi éghajlat kínálta szellemi létfeltételek leírása, amelyek felé őt költőként, értekezőként és kritikusként egyaránt ellenállhatatlanul húzta magára.

Hogy az eposz e létfeltételeire miért volt neki magának is szüksége, arra alkat és műfaj összehasonlítása derít fényt. Arany alkatának művészileg legtermékenyebb, de egyszermind a maga számára leggyötrőbb jellegzetessége éppen hallatlan belső gazdagsága lehetett, melyből minden műfajban ki kellett rekesztenie valamit, feláldozván a megmaradtak elrendezhetőségéért, s e sokrétűségéből talán egyetlen más műfajban sem élhetett ki olyan nagy hányadot, mint a sokszereplős eposzban. Észrevették már előttünk, hogy költőként ő váltogatva helyezkedett bele a különböző műfajok sajátos világszemléleti perspektívájába, s egy-egy mű megírása után rögtön továbbvándorolt, hogy kipróbálja valami attól eltérő műfaji dimenziót⁵⁸; e nyughatatlan vándoröszönét nagyrészt magyarázhatjuk a személyiség minden egyes műfajban kihagyásra ítélt (más és más) lehetőségeinek utólagos lázadásaként, melytől eposzíráskor kellett viszonylag legkevésbé tartania. A látszattal ellentétben e műfaj

⁵⁴ SZAJBÉLY Mihály, *Az 1849 utáni „Itraellenesség” évei és forrásai*. NÉMETH G., 1988. 77–78.

⁵⁵ ARANY János, *Széptani jegyzetek*. ARANY, 1962. 546, 550.

⁵⁶ ARANY János, *Zrinyi és Tassóban*. ARANY, 1962. 333.

⁵⁷ ARANY János, *Anyja és gyermeke*. ARANY, 1968. 36.

⁵⁸ BARTA János, *Arany János és az epikus perspektíva*. BARTA, 1976. 167–190.

múltidejűsége is a minél teljesebb részvétel sóvárgásának jött kapóra. Már e lélektani szempontból is tarthatatlan a vád, miszerint a jelen szatirikus bírálattól visszariadva Arany a régmúlt idillizáló képeskönyvének festegetésébe menekült, mint „konstatáló költő”, aki maga „[n]incs jelen az eseményekben, lezárt dolgok azok az ő számára”.⁵⁹ A múlthoz nem a könnyebb út vezetett, még kevésbé a kívülmaradás lehetősége; ahogy korunk (Arany művészetére nemhiába fogékony) nagy költője, Pilinszky János fejtegette: a múlt megváltoztathatatlan eseményeibe művészként lebecsátkozni csak teljes odaadással lehet, a lezártság olyan elszánt és áhítatos vállalásával, amely hasonló a világ képtelenségeibe való beöltözés kikezdehetetlen elkötelezettségéhez.⁶⁰ Ugyanígy nem az erkölcsi kötelezettség előli meghátrálásként értelmezendő, hogy Arany (akárcsak korábban August Wilhelm Schlegel⁶¹) a magáért létező esztétikum jegyében szembefordult az újabb eposz célzatossá szűkítésével. Éppen ellenkezőleg: egy öngyötrésig erkölcsi lény fejezte ki ezzel ragaszkodását ahhoz a műfajhoz, mely nem valamely tanulság érdekében lapossá és rideggé átstilizálva szemléltet, hanem mintegy az élet egész vegetációjában gyönyörködve képes vállalni a létezés amorális aspektusát is. A műfaj fő vonzereje abban nyilvánult meg, hogy alkalmat kínált egy teljesebb odaadásra: itt maradéktalanabban vállalhatta magát a másutt töredékesen érvényesített alkotói személyiség és többoldalúvá egészíthette ki a másutt egysíkúban stilizált létszemléletét.

Ezzel az odaadással, elfogadással és vállalással függ össze, hogy az eposz olyasmivel is vonzotta Aranyt, aminek megkülönböztetett figyelmet kell szentelnünk: a megkötöttség vágyának poétikai kielégítésével. Értekezéseiben, bírálataiban és levelezésében fel-felbukkan, hogy szerinte a jó eposzban semmi sem váratlan és nincs véletlen: minden elem a maga kiszámított és körülhatárolt helyére kerül. Idevágó fejtegetései arról tanúskodnak, hogy a költő—kritikus még élete gúzsait fájlalva is (paradox módon) vágyott sors, képzelet és kompozíció eposzi megkötöttségére. Szerinte a részvételmes olvasó lélegzetvisszafojtva figyel, mert előre tudja, milyen végét felé halad a főhős, aki sorsa tragikus kifejtését ismeri és vállalja, mégis rendíthetetlen elszántsággal küzd. Az ún. epikai hitelre törekvő alkotói fantázia szerinte egyrészt elfogadja a közösségi emlékezetben rá hagyományozott motívumokat, s ha nem szorítkozik is rájuk, szívesen építkezik belőlük, másrészt lemond a valóságtól elrugaszkodó romantikus képzelet becsvágyáról, és készségesen behelyezkedik a szemlélhető formák plasztikus rendjébe s az örök emberi életviszonyok léptékébe. Ugyanez vonatkozik szerinte az eposzi kompozíció megközelítendő eszményére: ebben minden ott és olyan mértékben kerül elénk, ahol és amennyire az egész terve megkívánja és megengedi. Ahogy lázadozásaiban is hű maradt az őt Nessus-ingként perzselő költősorshoz, s ahogy függetlenségre vágyva sem igyekezett megszabadulni kötelekeitől, úgy ragaszkodott alkotóként és kritikusként az eposzhoz, amelyben azt érezte meg, s tépelődve és vonakodva, de azt vállalta, amire lényé legmélyéből hangzott fel a válasz: az eleve elrendelés műfaját.⁶²

⁵⁹ MÓRICZ Zsigmond, *Arany János trói bátorsága*. MÓRICZ, 1978. 721–723.

⁶⁰ PILINSZKY János, *Ars poetica helyett*. PILINSZKY, 1971. 161–167.

⁶¹ Vö. SCHLEGEL, A. W., 1911. 118–119, 121–122, 125–126.

⁶² E mindmáig feltáratlan összefüggés külön tanulmányt kíván, ezért másutt tárgyalom. — D.P.

A rövidítések jegyzéke:

- ARANY, 1888–1889 — *Arany János levelezése író-barátaival. I–II. (Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. 3–4.)* Bp., 1888–1889.
- ARANY, 1953 — *Arany János összes művei. V. Toldi Szevelme. A Daliás Idők első és második dolgozata.* S. a. r. VOINOVICH Géza. Bp., 1953.
- ARANY, 1962 — *Arany János összes művei.* Szerk. KERESZTURY Dezső. X. *Prózai művek 1. Eredeti szépprózai művek Szépprózai fordítások Kisebb cikkek Tanulmányok Iskolai jegyzetek.* S. a. r. KERESZTURY Mária. Bp., 1962.
- ARANY, 1964 — *Arany János összes művei.* Szerk. KERESZTURY Dezső. XIV. *Hivatali iratok 2. Akadémiai évek (1859–77).* S. a. r. GERGELY Pál. Bp., 1964.
- ARANY, 1966 — *Arany János összes művei.* Szerk. KERESZTURY Dezső. XIII. *Hivatali iratok 1. Nagyszalonta — Nagykőrös — Budapest (1831–65).* S. a. r. DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László, GERGELY Pál. Bp., 1966.
- ARANY, 1968 — *Arany János összes művei.* Szerk. KERESZTURY Dezső. XI. *Prózai művek 2. 1860–1882.* S. a. r. NÉMETH G. Béla. Bp., 1968.
- ARANY, 1975 — *Arany János összes művei.* Szerk. KERESZTURY Dezső. XV. *Arany János levelezése (1828–1851).* S. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István. Bp., 1975.
- ARANY, 1982 — *Arany János összes művei.* Szerk. KERESZTURY Dezső. XVI. *Arany János levelezése (1852–1856).* S. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István. Bp., 1982.
- BARTA, 1976 — BARTA János, *Klasszikusok nyomában. Esztétikai és irodalmi tanulmányok.* Bp., 1976.
- ERDÉLYI, 1886 — ERDÉLYI János, *Pályák és pálmák.* Bp., 1886.
- ERDÉLYI, 1960–1962 — *Erdélyi János levelezése I–II.* Bp., 1960–1962. S. a. r. T. ERDÉLYI Ilona.
- ERDÉLYI, 1961 — *Erdélyi János válogatott művei.* S. a. r. LUKÁCSY Sándor. Bp., 1961.
- FENYŐ, 1990 — FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842.* Bp., 1990.
- GYULAI, 1908 — GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok 1854–1861.* Bp., 1908.
- GYULAI, 1927 — *Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904.* Bp., 1927.
- GYULAI, 1961a — *Gyulai Pál levelezése 1843–tól 1867-ig.* S. a. r. SOMOGYI Sándor. Bp., 1961.
- HORVÁTH, J. 1956 — HORVÁTH János, *Tanulmányok.* Bp., 1956.
- HORVÁTH, J. 1976 — HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete.* Bp., 1976.
- MÓRICZ, 1978 — MÓRICZ Zsigmond, *Tanulmányok. I.* Szerk. SZABÓ Ferenc. Bp., 1978.
- NÉMETH, G. 1971 — Németh G. Béla, *Türelmetlen és késlekedő félszázad. A romantika után.* Bp., 1971.
- NÉMETH, G. 1972 — *Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából.* Szerk. NÉMETH G. Béla. Bp., 1972.
- NÉMETH, G. 1988 — *Forradalom után — kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolútizmus korában.* Szerk. és bev. NÉMETH G. Béla. Bp., 1988.
- NÉMETH, L. 1969 — NÉMETH László, *Az én katedrám. Tanulmányok.* Bp., 1969.
- PILINSZKY, 1971 — PILINSZKY János, *Nagyvárosi ikonok.* Bp., 1971.
- SALAMON, 1889 — SALAMON Ferenc, *Irodalmi tanulmányok. I–II.* Bp., 1889.
- SCHLEGEL, A. W. 1911 — SCHLEGEL, August Wilhelm, *Vorlesungen über philosophische Kunstlehre.* Leipzig, 1911.
- SOMOGYI, 1977 — SOMOGYI Sándor, *Gyulai és kortársai. Fejezetek egy negyedszázad irodalomtörténetéből.* S. a. r. SZÖRÉNYI László. Bp., 1977.
- SZALAI, 1981 — *Tollharccok. Irodalmi és színházi viták 1830–1847.* Szerk. SZALAI Anna. Bp., 1981.

SZÖRÉNYI, 1989 — SZÖRÉNYI László, „*Multaddal valamit kezdeni*”. *Tanulmányok*. Bp., 1989.

TOLDY, 1874 — *Toldy Ferenc kritikai berke. Első kötet. 1826–1836*. Bp., 1874.

Péter Dávidházy

„ISN'T IT A CHIMERA TO WRITE AN EPOS?”

János Arany's doubts about reviving a genre

The desire to create a national epos haunted Hungarian poets all through the Reform Age but they were also aware of the grave problems, theoretical as well as practical, involved in the issue. With no epos surviving from the Middle Ages, and very little traces of its possible former existence, what could the new poet rely on? And can you create artificially something that should have grown out of culture organically? How to save it from becoming a mere example of literary anachronism? The paper follows the arguments for and against renewing the epos, especially the dilemma of János Arany, the great poet-critic of the mid-19th century, and traces the motives that made him yield to the demands of his community and help the romantic dream come true.